

גלעד

לתולדות יהודי פולין ותרבותם

כרך כו-כז

גלעד כו-כז | GAL-ED 26-27

Sergey R. Kravtsov & Vladimir Levin
Synagogues in Ukraine: Volhynia

Jerusalem: Center for Jewish Art, the Hebrew University of Jerusalem &
 Zalman Shazar Center, 2017. 2 vols., 848 pp.

וההלין, חבל ארץ בצפון-מערב אוקראינה, נושק לבלארוס ולפולין, שתרכותן הטביעה את חותמה במקום. קהילות יהודיות, קטנות וגדולות, ניקדו את מפת האזור בהתיישבות, שראשיתה המשוערת כבר בימי הביניים ושיאה במאות ה-16 וה-17. הפרעות שהתחוללו במאות השנים שלאחר מכן, ובמיוחד במלחמת העולם השנייה, הותירו בוהלין יישובים ללא אוכלוסייה יהודית ובהם הרס וחורבן, אך גם שרידים מיותמים של בתי כנסת ומבני קהילה, המשמשים מצבות אילמות ליהדות מפוארת מן העבר.

חיבורם החדש של ד"ר סרגיי קרבצוב וד"ר ולדימיר לויץ על בתי הכנסת ובתי התפילה בוהלין מהווה תרומה חשובה, חדשה, מקפת ועדכנית למדף ספרי האדריכלות היהודית. פרי עמלם, שהתפרס על פני מספר שנים של תיעוד, צילום, איסוף מקורות ועיבודם, יצא לאור באחרונה בשיתוף בין המרכז לאמנות יהודית שבאוניברסיטה העברית ובין מרכז שז"ר. החיבור רב-ההיקף משתרע על פני 848 עמודים בשני כרכים ובהם חומר חזותי עשיר המונה כ-1220 צילומים היסטוריים נדירים וצילומי צבע עכשוויים, וכן שפע של תוכניות, תרשימים ומפות. בתיעוד נסקרים בהרחבה 341 בתי כנסת מ-23 קהילות בוהלין, מהם 302 שאינם עוד ו-39 בתי כנסת המהווים מִצָּבָה קיימת לימים שהיו ואינם.

בבחירת בתי הכנסת שתולדותיהם הועלו בספר הונחו המחברים על ידי שני שיקולים עקרוניים. האחד נוגע להחלטתם שלא להרחיב את היריעה במחקר מקיף, נרחב וכוללני על תולדות יהודי ווהלין, והוא ממקד את הדיון בנושא העיקרי, בבתי הכנסת, ויש לכרך על כך. לרקע ההיסטורי המשותף לפזורה זו נועדו במות אחרות, ואילו כאן הוא משמש מעין תפאורה לעיקרו של הדיון. קרבצוב ולויץ מייחסים חשיבות ראויה לנסיכות שהיו להן השלכות ייחודיות מקומיות על חיי היהודים בכל קהילה וקהילה, והם שילבו אותן באורח מעמיק ומועיל במחקרם. החלטתם השנייה של המחברים נוגעת להיקפו של החיבור, לאמור: אף אם ישנן עדויות משמעותיות על קיומם של בתי כנסת רבים נוספים בוהלין, שברכות השנים עלה עליהם הכורת, העדפתם הייתה בראש ובראשונה להציב גלעד לאותם בתי כנסת שנותרו בעין, בשלמותם או בחלקם. כדי להשלים את תמונת החיים היהודיים באותן קהילות שבהן נותר זכר שילבו המחברים את כל המידע שניתן היה לדלות גם על בתי כנסת ובתי תפילה נוספים, שאינם עוד, מתוך ראייה של המרחב היהודי בשלמותו. עבודתם מציגה בפני הקורא תמונה מוחשית ומלאה ככל האפשר של השכונה היהודית, המסתייעת במקורות ארכיוניים, בתרשימים ובתצלומים מן העבר ויוצרת בכך גשר של שלמות.

החיבור על בתי הכנסת בוהלין הולך בעקבות מחקר מרשים ומעמיק על בתי הכנסת בליטא, שמחברי הספר נמנים עם עורכיו, ואשר יצא לאור בשנים 2010-2012.¹ הכרך הראשון בספר שלפנינו פותח בשלושה מאמרי הקדמה, המכניסים את הקורא לעולמה של יהדות זו, לתולדותיה ולמקומם של בתי הכנסת שבה. ולדימיר לויץ, ההיסטוריון, מאיר את מעמדם החוקי של בתי הכנסת בוהלין, תוך שהוא דן בקדמותה והתבססותה של יהדות זו (עמ' 21-57). בין היתר הוא דן במגעים בין רשויות הכנסייה הקתולית ובין היהודים בעניין הקמת בתי כנסת ותחזוקתם, שהתאפיינו בעליות ובמורדות. במאמרו הוא משרטט בראייה רחבה את המשא ומתן שהתנהל בין הגורמים השונים במשך חמש מאות שנות קיומם של בתי הכנסת הללו כביטוי ליחסם של השלטונות הכנסייתיים, המדיניים והמקומיים-חילוניים כלפי היהודים. המחבר מאיר כיצד בחלוף השנים השתנו הלכי הרוח בוהלין כתוצאה משינויים בהשתייכותה המדינית וממגמות כלליות של חילון – גורמים שבטעמים נדונה מחדש שאלת ההיתר ליהודים לקיים תפילות כציבור. גם להתגבשותה והתעצמותה של הציונות מחד, ולזעזועים שפקדו את אירופה בכלל ואת ליטא בפרט בתקופת המלחמות הגדולות של המאה העשרים מאידך, היו השלכות על גישת השלטונות לשאלות אלה. הדברים עולים במובהק מתוך מסמכים ארכיוניים שמביא לויץ במאמרו, שבהם נתונים על מספרם של בתי הכנסת בערים השונות ובתקופות שונות.

בהמשך הדברים, במאמר הפתיחה השלישי של הספר (עמ' 58-137), משרטט האדריכל סרגיי קרבצוב בהרחבה תמונת-על היסטורית של בתי הכנסת בוהלין. נקודה מתודולוגית עקרונית שמבהיר המחבר היא, שבניגוד למבני דת נוצריים, את בתי הכנסת ניתן להבין בצורה המיטבית דווקא מבפנים (עמ' 60). לשיטתו לא ייחסו השלטונות חשיבות מרובה לתכנונו של חלל בית הכנסת, ומעייניהם היו נתונים בעיקר למראהו החיצוני ולהשתלבותו בנוף האורבני. משום כך, הוא מסביר, שונה המחקר הכללי המובא כאן, בפתח הדבר, מן הערכים המוקדשים לכל בית כנסת במפורט, שכן בכל עיר ועיירה באשר הן בית הכנסת הוא חלק מן המרקם המקומי המיוחד להן. את הסקירה עורך קרבצוב לפי קבוצות בעלות מאפיינים אדריכליים משותפים, הממוינות לפי סדר כרונולוגי בעיקרו. בכל קבוצה נמנים בתי הכנסת שנבנו לפי אותו סגנון, תוך ניתוחם האדריכלי והשוואתם למבני ציבור בני המקום והזמן. מקורות ההשפעה – יהודיים ונוצריים – שהיו לנגד עיניהם של האדריכלים והמתכננים נדונים אף הם בהרחבה, והמחבר נדרש גם להשפעתן של מגמות אמוניות, הגותיות (כגון החסידות) וחברתיות-כלכליות (דוגמת בתי הכנסת של החברות המקצועיות) על עיצובם של בתי הכנסת. עם זאת ראוי היה להרחיב יותר את היריעה בדיון על עזרת הנשים בקהילות השונות, מיקומה, גודלה ועיצובה, ולהסיק מנתונים אלה לגבי מעמד הנשים בחברה.

1 Aliza Cohen-Mushlin et al. (eds.), *Synagogues in Lithuania: A Catalogue*, Vilnius: Vilnius Academy of Arts Press, 2010-2012. שני מאמרים מקיפים נכללים אף הם בספר: האחד עוסק בתולדות יהודי ליטא, פרי עטו של ולדימיר לויץ, והאחר סוקר במבט-על את אדריכלות בתי הכנסת בליטא, פרי מחקרו של סרגיי קרבצוב.

החלוקה העניינית בין העיסוק בריהוט בית הכנסת ובין תשמישי הקדושה שלו, שנקטו קרבצוב ולוין, מוצדקת בהחלט. גם אם אינו אומר זאת מפורשות, קרבצוב רואה בארון הקודש, הבימה, העמוד ומושבי המתפללים חלקים בלתי נפרדים מן המכלול האדריכלי. ריהוט זה אינו רק צורך הכרחי או תפאורה גרידא, אלא הוא מכתוב את התנועה בחלל ומהווה גורם חשוב ביצירת האווירה השוררת בו. מנורות שבעת הקנים או מנורות חנוכה גדולות, שכמותן הוצבו דרך קבע באחדים מבתי הכנסת מדרום לארון הקודש בצד המזרחי, הגבירו את הזיקה למשכן ולירושלים, ומתוך כך גם הדגישו את הכיווניות (directionality) של המבנה עצמו ואת מוקד התפילה. תפקיד חשוב נודע לעיטורי בית הכנסת, ובהם תגלפי ארונות הקודש, ציורי קיר ועיטורי סטוקו, המשלימים מארג איקונוגרפי המבטא את אמונתם ומסורותיהם של בני הקהילה. המחבר דן גם בהם בפרק זה כחלק מהמכלול הפנימי. במאמרו האחר של לוין (עמ' 138-173) דן המחבר במקומם של תשמישי הקדושה בבתי הכנסת של יהודי ווהלין. לדבריו זהו המחקר הראשון העוסק בכך מזווית ראייה היסטורית-חברתית (עמ' 139). יבוא, אם כן, על הברכה. בסיס הנתונים המדעי הוא מדגמי, וזאת מכורח הנסיבות ההיסטוריות שהביאו לאובדנם של פריטים כה רבים. קושי נוסף שבו נתקל לוין הוא מיעוטן של כתובות הקדשה שבהן מצוינת הקהילה שלשמה נתרמו תשמישי הקדושה, כך שלא תמיד ניתן לשייכם בוודאות לבית כנסת זה או אחר. אחד ממקורות המידע העיקריים שהמחבר משתמש בהם הוא אוסף תשמישי הקדושה שבמוזיאון ההיסטורי האוקראיני בקייב (Museum of Historical Treasures of Ukraine), שמרבית מוצגיו מקורם באוקראינה, כולל החלק הסובייטי של ווהלין. אוסף דומה מווהלין שמור במוזיאון הלאומי בקרקוב, ואף הוא סיפק מידע רב. גם כאן לא תמיד ידוע מוצאם של החפצים. חשיבות רבה נודעת גם לרשימות המצאי של בתי הכנסת השונים ולצילומים היסטוריים. כדי להקיף את החומר ולספק תמונה רחבה ואמינה ככל האפשר שילב לוין, לצד ממצאים של ממש מן התרבות החומרית, מידע ששאב ממקורות ספרותיים וחזותיים, וביניהם יש למנות את התיעוד מן הסקר האתנוגרפי ברחבי תחום המושב, שנערך בשנים 1910-1916 בראשותו של ש' אנ-סקי, הוא שלמה זיינביל (זינוול) רפפורט.²

לוין נדרש לחפצים נוספים שהיו בבתי הכנסת, ביניהם שולחנות ופריטי ריהוט אחרים, אמצעי תאורה ואף תשמישי מצווה דוגמת גופי תאורה, מגילות אסתר או אגנים לנטילת ידיים. הגם שקרבצוב דן בחלקם (במיוחד במושבי המתפללים ובמנורות הקנים ומנורות החנוכה) נדרש להם גם לוין במאמרו זה. ניתן להצדיק את השניות הזאת בכך, שמנקודת מבטו של קרבצוב יש להם חשיבות בזרימה החללית בתוך אולם התפילה, ואילו לוין מתיחס אליהם כאל טובין בעלי ערך כלכלי ואסתטי. עם זאת, בעוד שהריהוט הוא חלק בלתי נפרד

S. An-Sky, *The Enemy at his Pleasure: A Journey through the Jewish Pale of Settlement during World War I*, ed. & trans. by Joachim Neugroschel, New York 2002
 האוסף מצוי כיום במוזיאון האתנוגרפי הלאומי בסנט פטרסבורג. וראו Mariëlla P. Beukers & Renée Waale, *Tracing An-sky: Jewish Collections from the State Ethnographic Museum in St. Petersburg, Zwolle & Amsterdam* 1992

מחלל בית הכנסת, תשמישי הקדושה ברובם אינם חלק מהתפאורה החיצונית שלו (להוציא, כמובן, את הפרוכת), והם נגלים רק בעת שארון הקודש פתוח לעיני המתפללים או במעמד קריאת התורה. משום כך טוב עשו לויין וקרצוב שייחדו פרק נפרד לנושא זה. במאמרו של לויין נזכר גם הגביע לקידוש, שאף הוא מוצא ממקומו לצורך השעה בלבד. יש לתמוה עם זאת על הכללת אמצעי התאורה ששימשו בבית הכנסת במאמרו של לויין דווקא. מנורות התקרה ומנורות הקיר היו קבועות במקומן דרך קבע, ממש כמו ריהוט בית הכנסת, והן השתלבו במראהו של החלל הפנימי ממש כמו עיטורי הקירות. נכון היה, כך נראה, לכלול אותן בדיונו של קרצוב בפרק האמור.

פרקי ההקדמה, התופסים 156 עמודים (18-174), מהווים כחמישית מן הספר המוקדש לאדריכלות בתי הכנסת בוהליין. סדר העניינים בו ערוך כקטלוג, ותוכנו מובא בצורה אלפביתית. בכך הוא דומה לפנקס הקהילות כרך ד, חלק ה, המוקדש לקהילות ווהליין ופולסיה.³ על פניו הספר על בתי הכנסת בוהליין עוקב גם אחר השלד התוכני של פנקס הקהילות, בהביאו סקירה נרחבת של תולדות הקהילה, על החיים הכלכליים, החברתיים והתרבותיים שבה, וכמובן עוסק בהעמקה בחיי הדת ובמערך הקיום הפנימי בתוך הקהילה על הנהגתה, מוסדותיה וחבורות החסד שלה. אלא שכאן מסתיים הדמיון. בעוד שתכליתם של פנקסי הקהילות בכללם היא הצבת גלעד היסטורי, המאיר את הקהילות גם על רקע החברה הסובבת במישור הממלכתי והמקומי כאחד, עיקר מעייניהם של קרצוב ולויין נתונים לבתי הכנסת ובתי מדרשיות שהיו ולא לה שניצלו, ובמידה מועטה ליתר מבני הקהילה ולשרידים נוספים שנותרו בעין. יש להביא בחשבון גם את הזמן שחלף מפרסומו של פנקס הקהילות, בשנת תש"ן (1990), ואת חשיפתם של מקורות ידע שלא היו זמינים בעשורים האחרונים, ואלה משולבים עתה בספרם של קרצוב ולויין לכדי מסכת עדכנית מגובשת.

מחקרים שונים הוקדשו בעבר לאדריכלות בתי הכנסת בוהליין, ריהוטם ועיטוריהם, מהם מקיפים ומהם בעלי אופי מקומי, והם משמשים אבן יסוד למחקר העומד לפנינו. מכלל הספרות המקצועית שיצאה לאור בעשורים האחרונים יש לציין לדוגמה את מחקרה של Marija Rupeikienė, שפורסם תחילה בליטאית בשנת 2003 ובשנת 2008 זכינו למהדורה מתורגמת שלו באנגלית.⁴ גם ספרם של מריה וקז'ימייד' פייחוטקה העשיר את ספרייתם של המתעניינים בתולדות יהודי פולין וליטא ובבתי הכנסת של הערים והעיירות במחוזות אלה. לאחר שיצא לאור בפולנית ב-2008 תורגם הספר לאנגלית ויצא לאור בשנת 2015.⁵

3 פנקס הקהילות: אנציקלופדיה של היישובים היהודיים למן היווסדם ועד לאחר שואת מלחמת העולם השנייה, כרך ד, חלק ה: ווהליין ופולסיה, בעריכת שמואל ספקטור, ירושלים תש"ן.

4 Marija Rupeikienė, *A Disappearing Heritage: The Synagogue Architecture of Lithuania*, translated by Kamilė Rupeikaitė, Vilnius 2008 (originally published in Lithuanian, *Nykstantis kultūros paveldas: Lietuvos sinagogų architektūra*, Vilnius 2003)

5 Maria & Kazimierz Piechotka, *Landscape with Menorah: Jews in the Towns and Cities of the Former Rzeczpospolita of Poland and Lithuania*, translated by Krzysztof Z.

חיבורים אלה, לצד רבים אחרים המוזכרים ברשימת המקורות המשניים העשירה בספרם של קרבצוב ולוין, מעידים על העניין הרב שעוררו ועדיין מעוררים בתי הכנסת בוהלין. גם מחבריו של המחקר שלפנינו פרסמו בשנים האחרונות מחקרים חשובים העוסקים בתי הכנסת של ווהלין, ריהוטם ותשמישי הקדושה שבהם.⁶ רובם ככולם מתמקדים בהיבט אחד של הנושא או בקהילה מסוימת, ואין היקפם דומה לספר החדש העומד לפנינו. אכן, כאן זכו לראשונה בתי הכנסת בוהלין לתיעוד מקיף ומקצועי בידי שני חוקרים מיומנים, שניהם מן המרכז לאמנות יהודית שבאוניברסיטה העברית, העוסקים שנים רבות בחקר בתי כנסת בתפוצות הגולה, במיוחד במזרח אירופה.

יש היגיון רב בארגון הספר לפי סדר אלפביתי של מקומות היישוב, שכן ההתייחסות כאן היא פרטנית לעומק, בשונה מהסקירה ההיסטורית הרחבתית של קרבצוב בפרק ההקדמה. ערכי הספר ערוכים בתשומת לב רבה, המנגישה את המידע בצורה מיטבית. ראוי לציין את רישום שמותיהן של הקהילות השונות באוקראינית, ברוסית, בפולנית ואף בגרסה היהודית-יידיית שלהן, וכן את הטבלה ההיסטורית המפרטת את השתייכותן למחוזות שלטוניים תחת הממשלים השונים ואת השינויים שחלו בגודל האוכלוסייה היהודית ביחס לכלל התושבים במקום.

Cieszkowski (originally published in Polish, *Krajobraz z menorą: Żydzi w miastach i miasteczkach dawnej Rzeczypospolitej*, Wrocław 2008 [Warsaw: Wydawnictwo "Salix alba", 2015])

6 בין מחקריו של ולדימיר לוין מן הראוי לציין במיוחד את מאמרו על תשמישי הקדושה בוהלין: Vladimir Levin, "Ritual Objects from Volhynia and their Inscriptions", in Katrin Kessler, Alexander von Kienlin, Ulrich Knufinke & Sarah M. Ross (eds.), *Objekt und Schrift: Beiträge zur materiellen Kultur des Jüdischen*, Braunschweig 2016, pp. 69–73. עם מחקריו העיקריים של סרגיי קרבצוב על בתי הכנסת של ווהלין מן השנים האחרונות יש למנות (לפי סדר הופעתם): "Gothic Survival in Synagogue Architecture of the 17th and 18th Centuries in Volhynia, Ruthenia and Podolia", *Architectura: Zeitschrift für Geschichte der Baukunst / Journal of the History of Architecture* 1 (2005), pp. 69–94; "A Synagogue in Olyka: Architecture and Legends", in Simon J. Bronner (ed.), *Jewish Cultural Studies*, vol. 1: *Jewishness: Expression, Identity, and Representation*, Oxford & Portland, OR 2008, pp. 58–84; "Ogee Arcades in the Synagogue Architecture of Volhynia and Podolia in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Polin: Studies in Polish Jewry* 24 (2011), pp. 323–340; "Synagogue Architecture of Volhynia: A Search for Identities", in Jerzy Malinowski, Renata Piątkowska, Małgorzata Stolarska-Fronia & Tamara Sztyma (eds.), *Art in Jewish Society*, Warsaw 2016, pp. 179–187. שני החוקרים פרסמו מחקרים על יהדות ווהלין ובתי הכנסת שלה גם במשותף. למשל, "Velyka synahoha v Dubni [The Great Synagogue in Dubno]", in Petro Rychkov (ed.), *Arkhitekturna spadshchyna Volyni [Architectural Heritage of Volhynia]*, vol. 3, Rivne 2012, pp. 44–59; "Leviathan Thanks the Lord: Perek Shirah on a Wall of the Great Synagogue in Radyvyliv", *Ars Judaica* 10 (2014), pp. 107–110; "Velyka synahoha v Ostrozi [The Great Synagogue in Ostroh]", in Petro Rychkov (ed.), *Arkhitekturna spadshchyna Volyni [Architectural Heritage of Volhynia]*, vol. 5, Rivne 2016, pp. 37–51

ערכי הספר משקפים מחקר רחב ועומק כאחד. מסד הנתונים העשיר מעובד לכדי טקסט יסודי וקריא. כך ניתנת האפשרות לכל קורא לברור לו את היבטי המחקר המעניינים אותו. הסקירה ההיסטורית בתחילתו של כל ערך המוקדש לקהילה כלשהי פורסת בפני הקורא את ראשיתה, צמיחתה, דעיכתה והשמדתה. לכך נלווים מפות ותרשימים היסטוריים, תוכניות קרקע וצילומים, שנלקטו במאגרי מידע ובארכיונים ברחבי העולם, ולצידם נוספו צילומים ותרשימים עדכניים, שנעשו ברובם בידי המחברים. לעיתים ההשוואה בין מראה בית הכנסת במלוא תפארתו שבעבר ובין מצבו הנוכחי, אם זכה ושרד, מצמררת.

הדיון בבתי כנסת בכל עיר ועיירה בנוי כהלכה מן הכלל אל הפרט, ובו תחילה סקירה של כל בתי הכנסת שהיו קיימים במקום, כולל אלה שיש לגביהם אזכור אקראי בכתב (בזיכרונות למשל), ולאחר מכן מוקדשים הדברים לאלה ששרדו לפחות בחלקם. בתי התפילה מסומנים על גבי תרשימים, המאפשרים ראייה של התפרוסת היישובית של היהודים במקום. לכל בית כנסת, בית תפילה או בית מדרש מוקדש דיון נפרד, נאמן לתפיסתו של קרבצוב את חלל בית הכנסת כמכלול אחד, על מבנהו, ריהוטו ועיטוריו.

לזכותם של המחברים ייאמר, שהספר מושתת על מסד נתונים מדעי מרשים ביותר ועדכני. כל פרק מלווה בהערות ומראי מקומות, כולל מקורות ארכיוניים, המובאים בסופו. מלבד זאת מובאת ביבליוגרפיה נרחבת בסוף הספר, ובה מרוכזת ספרות מחקרית עשירה בשפות שונות, וביניהן עברית, יידיש, אנגלית, רוסית, אוקראינית ופולנית. בכך מרחיב הספר את היריעה ומנגיש לקוראים כלי עזר רבים, המאפשרים התעמקות ברמות שונות של עניין מעבר להיצע המעובד הקיים בספר עצמו. עם זאת טוב היו עושים המחברים אילו הקפידו לציין את הספרות המקצועית בעברית וביידיש בהוספת שפת הפרסום בסוגריים, כמקובל. ייתכן שהיה מקום לכלול ברשימה גם את הפריטים המופיעים בפרקיו הקטלוגיים של הספר, לפחות את העיקריים שבהם, ולמַדד את הרשימה למקורות ראשוניים ומשניים. בתוך אלה מומלץ היה לחלק לסעיפי־משנה את החיבורים הכלליים ואת אלה העוסקים בכל קהילה כשלעצמה, באופן שכל הספרות המקצועית הנוגעת לקהילה כלשהי תהיה מרוכזת ונגישה במקום אחד בסוף הספר, ולא תימצא רק בהערות השוליים שבכל פרק ופרק. לאור השפע הביבליוגרפי העשיר העומד לרשות הקורא יש לבחון את תרומתו של ספר זה על בתי הכנסת בוהלין. ייחודו של המפעל המבורך של קרבצוב ולוין הוא בזווית הראייה הרחבה של המחברים, המציגים את בתי הכנסת כחלק ממארג היסטורי, אורבני, כלכלי, חברתי, דתי והלכתי. השאיפה לשלמות, המתבטאת בהכללת בתי כנסת שלא נותר מהם זכר, יוצרת תמונה מלאה של השכונה היהודית כפי שהייתה בעבר. עיצובו של הספר, על שפע החומר החזותי שבו, ערוך בקפידה ובצורה נאה ומכובדת המשלימה ומאירה את הטקסט. מפעלם של קרבצוב ולוין הוא עבודה מדעית מן המעלה הראשונה – אבן דרך חשובה מאין כמוה בחקר יהדות ווהלין ותרבותה.

נעמי שריג